

Dr. Iványi Márton

Végállomás: a sötétség mélye

Dacia Maraini könyvének eredeti címe szó szerinti fordításban *Az utolsó éjszaka vonata* (olaszul *Il treno dell'ultima notte*). A Budapest szó a magyar és az angol fordításban jelenik meg mint az utazás végállomása. A könyv egyszerre tárgyalja a XX. század nemzetiszocialista és kommunista rendszerének emberiség elleni büntetteit – ebből a szempontból széles horizontú, hiánypótló alkotásról van szó. A címadás ugyanakkor annyiban félrevezető, hogy a cselekmény nem lineáris, „kötött pályát” követ, és mind konkrét történetekben, mind absztrakciók terén túlmutat Budapesten.

„Azt kérdeztem magamtól, mit keresek itt, és szívemben olyan riadalom támadt, mintha kegyetlen és képtelen – emberi tekintet számára tilos – rejteknek birodalmába tévedtem volna.” A mottóval, a lengyel–angol Joseph Conrad gondolatával a szerző megnyitja a regény antropológiai és történelmi távlatait, filozófiai mélységeit. A főszereplő Amara a második világháború során eltűnt gyermekkori szerelme, Emanuele Orenstein után kutatva eljut az '56-os forradalmi Budapestre és egyéb, az Orenstein család tragédiájához kapcsolódó színterekre, mígnem – folytatva az iménti Conrad-mottót – amit felfedez, az „*Borzalom! Borzalom!*”

„*Nem ismered a dolgok legalját, azt, amikor az ember önmagától is undorodik. Mi is hóhérok voltunk, az erősebb a gyengébb ellen*” – vallja az átélt traumák miatt a világtól elidegenedett túlélő, akivel találkozik Amara. A nevét Emanuele-ről Peterre változtató férfi visszaemlékezése ott folytatja a gondolatmenetet, ahol a gyermekkori levelezés 1942 nyarán, a łodzi gettóban félbeszakadt. Az iszonyatos vallomás egyszerre juttathatja az olvasó eszébe Orwell 101-es szobájának kegyetlen embertelenségét, a „halálraítélt” ifjú Ippolit elkeseredettségét Dosztojevsz-

kij *A Félkegyelműjében*, Hrabal *Jarmilkájának* realista, mégis banalizáló szadizmusát, illetve Andrzejewski *Hamu és gyémánt* című könyvének morális konfliktusait. Maraini az intertextualitás segítségével a haláltáborokat „földi pokolként” jeleníti meg Dante *Infernó*jának sorait idézve, amikor a főszereplő az egykori auschwitzi tábor bejáratához ér. E metaforikus pokol összeér a conradi sötétséggel és a történelem során már számtalanszor diadalmaskodó kegyetlenséggel, melyet Szerb Antal „*alacsony tömegösztrönök*”-ként¹ említi.

Noha a népirtásról könyvtárnyi mű született már (elég Lin Jütang *Egy múló pillanat a mandzsúriai emberiség elleni bűntettek* című kötetére vagy Franz Werfel *A Musza Dagh negyven napjára* gondolnunk), jóval kevesebb azon szépirodalmi igényű alkotások száma, melyek áldozatok vagy bűnösök tollából származnak a második világháború idejéből: ilyen szerző például Nagy Lajos, Günter Grass, Norman Mailer, Marta Hillers,² Kertész Imre vagy Tadeusz Borowski. (Kertész 1944–1945-ben volt Auschwitzban, Borowski pedig 1943 és 1944 között előbb szintén ott, majd 1944–1945 között Dachauban).

Tőlük eltérően a gyermekként japán internálótáborba helyezett Dacia Maraini nem járt a náci haláltáborokban. A regényben Emanuele Orenstein – hasonlóan Tadeusz Borowskihoz – saját vallomása alapján nemcsak áldozat, hanem elkövető is. Rá nem érvenyes Czeslaw Miłosz meglátása, aki szerint a „*koncentrációs világban*” az emberek számos esetben képesek voltak a szolidaritásra,

¹ Szerb Antal: *A világirodalom története*. Magvető, Budapest, 1980. p. 737.

² Noha Günter Grass esetében azonosítható a Waffen SS-kötelékeiben való szolgálat, az itt felsorolt szerzők javarészt az áldozatok közé tartoznak. Nagy Lajos a második világháború viszontagságait a budapesti ostrom idején írt *Pincenapló*ban örökíti meg, Norman Mailer *Meztelenek és holtak* című regényét az amerikai hadseregben eltöltött idők ihlethették, Marta Hillers *Egy nő Berlinben* című művében pedig a Berlinbe bevonuló szovjet katonák fegyveres tevékenységéről és hasonló incidensekről számol be.

sőt, akár a legtisztább önfeláldozásra is, hiszen előfordult, hogy valaki az életével fizetett azért, hogy megmentsen másokat.³

A huszonnyolc évesen aggastyán benyomását keltő Emanuele brutális emberkísérleteken is átesik a táborban, nem csoda, hogy e történések hajlamossá teszik az önpusztításra. Helyzete hasonlít a tüdőbeteg Ippolit Tyerentyevéhez és Borowskihoz. Utóbbi azért vet véget életének, mert mélységesen csalódik a kommunista rezsimben. Ám míg az ő bizalmuk nem rendül meg a körülöttük élőkben, Emanuele agressziója a külvilág ellen is irányul: *„Mi lett az általad hőn szeretett, ostoba fajankó ifjú Emanuele Orensteinből? (...) Meghalt és eltemették, és te nagyon rosszul tetted, hogy megpróbálsz feléleszteni. Mert a halottak nem beszélnek, ha beszélnek, akkor köpnek, és ha köpnek, akkor mérgeznek?”*

Emanuele poszttraumája emlékeztet az életben maradásért vívott küzdelem, illetve a fájdalom súlya alatt lelkileg összeroppant Winstonra és a többi szereplőre Orwell 101-es szobájában. Beszámolója Antoni Kossecki visszaemlékezését idézi fel a *Hamu és gyémánt*ban. A Gross-Rosent megjárta náci kollaboráns, aki akár fogolytársai élete árán is biztosítani akarta sajátját, így vall tapasztalatairól és cselekedetei indítékairól: *„A táborban tulajdonképpen megvolt (...) az életnek csaknem minden helyzete, minden érzés, minden szenvedély, s mindez hihetetlenül összesűrítve, hallatlan feszültségben. És még egy... bármi történt is ott, minden a haláltól alig egy lépcsőnyire ment végbe. Az egyetlen igazi erőfeszítés, amely valóban minden embert megszállt és éltetett, ebben az állati vágyban összpontosult: túlélni.”⁴*

Csakhowy Emanuele – ellentétben Kosseckivel, Winstonnal és a 101-es szobát túlélőkkel – felismeri cselekedetei súlyát. Rá nem

³ Borowski figyelme az állatként élni akaró emberre és a „koncentrációs társadalom”-ra összpontosul. A foglyokat kötelezi egy bizonyos etika: másoknak csak akkor szabad ártani, ha ők is ártottak nekünk. Ez íratlan törvény. Ezenkívül mindenki úgy menti a bőrét, ahogy tudja.

⁴ Andrezejwski, Jerzy: *Hamu és gyémánt*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973. p. 102.

közönyös vagy fásult állapotban találunk a regény főszereplőit, az általa tanúsított erőszakos viselkedés önmaga és a világ megvevésétől is fakad. Nem érez együtt az 1956-os forradalmát és szabadságharcát vívó Budapesttel sem: „*Nagyon jól tették a szovjetek, hogy rendet csináltak.*” Amara és a vonatúton megismert, félig magyar származású Hans vitába szállnak vele, jelezve, hogy ők a Budapesten vérbefojtott „*népfelkelést*”, a kommunizmust élték túl. Maraini részletesen tárgyalja a magyarországi véres, heroikus eseményeket. A könyv megeleveníti a közép-európai régió áldozati és elkövetői sorsainak forgandóságát. Ennek „arkhimédészi” dinamikája hasonlít a kortárs lengyel drámaíró, Tadeusz Słobodzianek *Mi osztályunk* című művéhez. Akár a színdarabban, a *Végállomás Budapestben* évek múltán is emberi konfliktusokat eredményez a történelmi fejlemények továbbgyűrűzése.

Érdeemes kitekinteni a holokausztirodalom más kiemelkedő alkotásaira is. Kertész Imre *Sorstalanság*ában a táborlét pusztán „*unalom, együtt ezzel a furcsa várakozással*”, melynek tétjét a kimondott szavak szintjén banalizálja az elbeszélés módja, ahogyan a karakterek, például olykor Citrom Bandi kedélyes-közhelyes megnyilvánulásai is: „*valahogy mindig lesz, mert úgy még sosem volt, hogy valahogy ne lett volna.*”⁵ A sorstalanság tudatát a mindentől és mindenkitől való elidegenedés kíséri, ami „*elandalító, kellemes érzést*” hagy maga után Kertész ironiájában. Tadeusz Borowskiánál az emberiség póré, lefoszlott róla a jóérzés, amely csak addig tart, amíg hat a civilizáció erkölce (v. ö. Conrad 2011), így mintha már nem is lenne min felháborodni. A bűntárs szemével láttatott események gépiessé teszik az embert, akiből hiányzik az empátia, és a cinkosság fogalma is kiüresedik.⁶

⁵ Mindez nem szab gátat annak, hogy a könyv a túlélő fiatalember metafizikai-bölcseleti mélységű okfejtésében csúcsonadjon ki, amelyben megjelenik a determinizmus-fatalizmus örök vitája is („ha sors van, akkor nem lehetséges a szabadság (...) ha viszont szabadság van, akkor sors nincs (...) akkor mi magunk vagyunk a sors”). Kertész Imre: *Sorstalanság*. Magvető, Budapest, 2016. p. 330.

⁶ Milosz, Czesław: *A rabul ejtett értelem*. Európa, Budapest, 2011, 180–181.

Maraini e szerzők elbeszéléseivel szemben fordított utat jár be. A nemzetiszocializmus földi poklának alapvetésétől indul, amit rávetít a szereplők visszaemlékezésének állomásaira és a párhuzamosan kibontakozó eseményláncolatra. Auschwitz-Birkenau rémképe a cselekmény kezdetétől hangsúlyosan jelen van a viszontlátás drámai epizódjában tetőzve, az infernó-jelleg kifejezettsége, didaktikus hangsúlya mindvégig meghatározó.

Miközben a könyv közvetlenül jeleníti meg azokat a „tanulmányokat”, amelyekre Borowski és Kertész művei „rávezetik” az olvasót – utóbbiak különleges szellemi és szépirodalmi értékét is éppen ez az áttételesség adja –, végeredményben a sötétség végtelen mélysége, avagy az egyéni és közösségi létezés és a lélek kegyetlensége tárul fel mindegyik műben.

Emanuele-t 17 évesen deportálják, mindössze három évvel idősebb ekkor, mint a *Sorstalanság* Köves Gyurija. Kirohanásának legsúlyosabb állítása: „*Mindent meg lehet tenni a túlélésért, és ez a legundorítóbb végzet.*” Ez a lélektani mozzanat végérvényesen összeköti a túlélőt Kertész névtelen áldozataival csakúgy, mint a kollaboráns Stubendienstekkel és Blockältesterekkel vagy épp Borowskival, aki egyetlen mondatba sűríti ezt a gondolatot: „*Élni akarok, ennyi az egész.*”⁷

A Conradot és Dantét kimondottan megelevenítő intertextusok hatásai, valamint az 1956-os forradalom eltiprásának elhelyezése az önkényuralmi rendszerek nemzetközi emlékezetében nagy-erénye a könyvnek. Bölcséleti mondanivalója szintén elgondolkodtató, még akkor is, ha a mű elbeszélői összhatása nem vetekedhet olyan közép-európai szemtanúk, mint Borowski naturalis, emberszeretetből fakadó nihilizmusának eredetiségével vagy Kertész finoman megmunkált iróniájának szellemességével.

⁷ Borowski, Tadeusz: *Kővilág. Válogatott versek és elbeszélések.* Múlt és Jövő, Budapest, 1999. p. 230.